

*Kobno nas on tako podseti
Da je smrt jedina žetva
Koja se mačem da kositi.
Neprijatelja zato preklinjem:
Nek dozvoli zvezdi da zablista,
Svoj okrepljujući prostre dah.
Neka zastru svetla života
I njega i nas, te otmu nam strah.
Danas se možda mi ogrejemo,
A sutra će i njega obasjati dan.
Znaj da su zlo i sablje
Kratkog veka. Samo ako
Se udružimo zavladaće mir,
Jer gnev se pod pravdom
Nemilosnih mačeva krije.
Zbog toga pazi da podlosti
Ne postanu uz pomoć zavisti
Jedini heroji naših bojnih strasti!*

Do sedmog stoleća naše ere, predislamske pesme i njihove forme su se ukalupile, ostarile, trebalo je naći novu kreativnu snagu koja bi stare pojmove ponovno izbacila u tok života. Za sanovnike arapske pustinje, ta se snaga oblikovala u Kur'anu, svetom štivu u kojem se stare metode ne odbacuju već smatraju kao pomagala pri razumevanju nepoznatog. Time je Kur'an pokušao da ozdravi i oživi zakržljale moralne vrednosti čovečanstva kroz slike stvorene pomoću sažetog načina govora, što se najbolje može objasniti arapskom reči »wahi« – iznenadna sugestija ili prenuće:

*Božji zakon teško kažnjava
One koji u srcima
Guše glas prirode
Pretvarajući se u nepravedne
Tlačitelje.
Milosrdan čovek prašta i sledi Zakon Večnosti. (Kur'an 42:40 – 43)*

*A bog je svetlost
neba i zemlje.
Kao svetiljka obešena u rupi
Obavita staklom.
Sjaj joj, sličan zvezdi,
Niče iz masline,
Stabla ni sa Istoka
Niti sa Zapada.*

*Ulje joj zablista
Čim mu se i najmanja iskra približi.
Svetlo nad svetlom;
Prilaze mu oni željni sjaja.
Pomoću aforizama
Čovek je vođen i poučavan,
Božja je mudrost beskrajna. (24:35)
Onaj kome je data mudrost
Obilno je obdaren.*

*Te dok nevernici
U svojim srcima gaje gnev
Slepeg fanatizma,
Prorocima je dato smirenje,
I oni jasno izražavaju svoju veru,
Postaju dostojni časnih dela,
Jer mudrost božja obuhvata sve. (48:26)*

*Dela bezvernih
Su kao para
Koja se uzdiže
Nad vrelom pustinjom
Te mami umornog putnika
Da traži svež izvor
Ali čim mu se približi
Iluzija se rasprši. (24:40)*

*Dela bezvernih
Takođe su nalik
Na morske dubine,
Pokrite zamršenim valovima
I tmurnim oblacima.
Dubina je ta tako gusta
Da čovek koji do nje zaroni
Ne vidi ni prst pred okom. (24:41)*

*Stvaranje neba i zemlje,
Noć koja sledi dan,
Brod koji po valovima plovi
Za korist ljudskog roda,
Kiše koje padaju iz oblaka,
Dajući suhoj zemlji život,
Životinje po njenoj površini,
Čud vetrova i tmurnih oblaka
Što lebde između neba i zemlje,
Sve su to znaci Sveobuhvatnog Bića
Za one koji razumeju. (2:164)*

*Te pošalji im apostola,
Čoveka njihova roda,
Da bi proglasio čuda
I učio ih čitanju
I Mudrosti koja nas oslobađa straha, jer si Ti snaga i Mudrost. (2:129)*

adornovo mišljenje o hegelovoj filozofiji

muslija muhović

Bloch-Lukacs-Aorno, bez svake sumnje, predstavljaju najznačajnija imena plodonosne interpretacije Hegelove filozofije u XX stoljeću. Ovaj trojlist, u kojem svaki pomenuti mislilac poduzima svojevrsnu interpretaciju Hegelove filozofije, ukazuje na jedno od fundamentalnih pitanja suvremenog filozofijskog mišljenja, zapravo pitanje odnosa Marx-Hegel, koje se osvjetljava uvijek iz nove optike.

Povijesnofilozofijsko problematiziranje Hegelove misli, počev od Kierke gaarda, Marxa, Feuerbacha, Jaspersa, Heideggera, Sartrea, Blocha, Lukacsa, Adorna, Apela, Gadamera i drugih mislilaca, posve opravdava pitanje: »Može li mislilac umaći sudbi vremena?«

Postoji lepeza različitih stajališta o bitnim aspektima Adornove interpretacije Hegelove i čitave zapadnoevropske metafizike. Polazište tih sudova može se svrstati u dvije nadasve ekstremne forme. Po mišljenju jedne grupe interpretatora Adornova misaona opusa, Adorno je razvio jednu temeljitu materijalističku kritiku filozofije porijekla, kakvom se filozofija oduvijek smatrala, i da se odista, iz plodonosnih rezultata te kritike, Adornova meditiranja smatraju marksističkim par excellence. Druga grupa kritičara u Adornovoj filozofiji prepoznaje građansku filozofiju, odnosno da je Adornova kritika zapadnoevropske metafizike ostala prikovana uz ontologiju građanskog svijeta. Nije potrebno puno uvjerenja u OKSIMORON i FANTAZMAGORIJU ove posljednje referencije o Adornovom sudu ne samo Hegelove nego i novije ontologije.

Bez sumnje, Adorno je radikalno antitetičan pretpostavkama i smislu suvremenog građanskog svijeta i života, odnosno njihovih ideologijskih manira. Građanski svijet i njegova metafizika ne biraju sredstva radi ostvarenja vlastitog cilja. Zato griješe ona shvaćanja koja u Adornu prepoznaju filozofa koji je ostao po strani naspram pomahnitalog djelovanja postvarenja. Naime, ovaj poznati evropski mislilac radikalno kritički je raspoložen spram vascijele civilizacije koja je uspostavila barbarske odnose nove vrste. On nikada nije dozvolio da mu mišljenje bude kompromitirano. To svjedoče tekstovi svih njegovih djela.

Bez ikakvih iluzija može se konstatirati da je Adorno s podjednakom odvažnošću i odlučnošću izložio oštroj kritičkoj analizi i klasičnu i suvremenu ontologiju. On je posredstvom kritike klasične i Hegelove ontologije otkrio esencijalne PARALOGIZME čitave negativnoegzistencijalističke ontologije.

Svoje kritičko demonstriranje naspram Hegelove filozofije Theodor W. Adorno iščitava u svojim poznatim radovima: »NEGATIVNA DIJALEKTIKA« (1966), »ESTETIČKA TEORIJA« (1970-djelo nije završeno) i »TRI STUDIJE O HEGELU« (1963). Ovi radovi spadaju u red markantne svjetske filozofijske literature.

Adornova materijalistička kritika filozofije porijekla eklatantno je razvijena još u PRILOGU METAKRITIKE SPOZNAJE TEORIJE-STUDIJE O HUS-SERLU I FENOMENOLOGIJSKIM ANTINOMIJAMA« (1956). U općem principu »Prvog« Adorno prepoznaje pravu apstrakciju. S pozicija kritike prima philosophia Adorno denuncira i novije ontologije koje žele da budu prva filozofija, odnosno »žele da vaspostave obavezu reda iz duha, a da je ne obrazlože iz mišljenja, iz jedinstva subjekta«.

Tokom dalje ekspozicije Adornove refleksije o Hegelovoj filozofiji lako je otkriti i antitetičnost frankfurtskog »marksiste« naspram cjelokupne zapadnoevropske metafizike. Ova antitetičnost izravno je povezana s njegovim beskompromisnim otporom i kritikom zapadnoevropske civilizacije, odnosno zajednice RACIONALNOG IRACIONALITETA, koju karakterizira logika gospodstva i bezdušna sila postvarenja. Kao kritičar svega onoga što se odigrava na sceni zapadnoevropske povijesti, Theodor W. Adorno razvija negativnodijalektičko mišljenje koje se suprotstavlja »svakoj aroganciji metafizičkog subjekta, bio on estetički ili politički, objektivistički ili subjektivistički«.¹

Uspijevajući da eklatantno demonstrira svoj prodor u DUBINU i SFINGU vascijele zapadnoevropske filozofijske kabalistike, kao i »napora umjetnosti i znanosti«, Adornovo negativnodijalektičko mišljenje nije moglo biti indiferentno naspram afirmativne biti filozofije. Naprotiv, ono je imputiralo POZITIVITET POJMA i METAFIZIČKU STRUKTURU kao temeljne i suštavne elemente zapadnoevropske historije filozofije. U metafizičkoj strukturi »da se različito svede na jednako, divergentno, disonantno i negativno na represivnu formaciju apsolutnog jedinstva«², Adorno razotkriva opsesiju zapadnoevropske metafizike, pa shodno tome postavlja pitanje da li je metafizika – kao znanje apsoluta – uopće moguća bez konstrukcije apsolutnog znanja, onog idealizma koji daje naslov posljednjem poglavlju Hegelove Fenomenologije.³

Razumjeti fundamentalne koordinate Adornove interpretacije Hegelove filozofije pretpostavlja samo ono mišljenje koje je sposobno razviti tezu o uspješnom demitologiziranju ne samo Hegelove nego i čitave zapadnoevropske metafizike. Bez obzira na izvjesne opaske koje se mogu uputiti Adornovom sudu o Sartreovoj filozofiji, on ipak danas zaslužuje pažnju iz pro-

stog razloga što je svoju interpretaciju hegelijanske spekulativne filozofije centrirao na otkrivanje enigme idealističke dijalektike, jer Hegel, prema Adornovim riječima, povređuje svoj sopstveni pojam dijalektike, i to tako što ga »postavlja u najviše neprotivriješno jedinstvo«. Ovdje se iskazuje SUKUS hegelijanske dijalektike. Demaskiranje njene enigme omogućava spoznaju po kojoj je Hegelova filozofija apologetika postojećeg, prikovana za sadašnjost a slijeпа za budućnost. Adorno je jasno pokazao kakve konzekvence proizilaze iz rastapanja NEIDENTIČNOG u »čistu identičnost«. Ovo rastapanje svoju kulminaciju tačku dostiže u Hegelovoj filozofiji. Kontrarno tome, negativnodijalektičko mišljenje inzistira na NEIDENTITETU.

Inzistiranje na NEIDENTITETU omogućava negativnodijalektičkom mišljenju da s razlogom postavi pitanje: zar se dijalektika, u prelazu u jednu metafiziku koja ne bi naprosto ličila na dijalektiku, ne bi ogriješila o svoj vlastiti strogi pojam negativnosti? Ova i druga mjesta iz »NEGATIVNE DIJALEKTIKE« i »TRI STUDIJE O HEGELU« omogućavaju pravilno tumačenje Adornove misli i njegovog suda o onim emfatičkim koncepcijama (a posebno Hegelove) koje su inzistirale na IDENTIČNOME. Za ovog mislioca filozofijsko se mišljenje pojavljuje kao mišljenje u modelima koji »osvjetljavaju i pogađaju specifično«. Da bi pokazao u čemu se manifestira suštastvenost i neposredna konzekvencija filozofije identiteta, Adorno decidno razlaže kritičkoj analizi temelj idealističke dijalektike. Idealistička dijalektika, po Adornovom sudu, kao mišljenje identičnosti, reklamira ono »što ne pada u mišljenje«. Time je negativna dijalektika oštroumno prozrela fundamentalni prohtjev filozofije identiteta. Negativnodijalektičko mišljenje demonstrira svoju snagu probijanja. Ono razvija »svezu zaslijepljenosti«. Pri tom Adornova *negativna dijalektika* »apsorbira protivnikovu snagu okrećući je protiv njega«.

Iz rečenog se može razaznati da je negativnom Adornu primalitetno stalo do razbijanja panoramske kutije Hegelove filozofije, uz sva uvažavanja onih napomena koje je Marx iskazao povodom značenja »FENOMENOLOGIJE DUHA«. Mnogim interpretatorima promakao je SUKUS Hegelove dijalektičke metode, odnosno »FENOMENOLOGIJE DUHA« kao najidealističijeg Hegelovog djela koje implicira »najmanje idealizma a najviše materijalizma« (Lenjin).

Zahvaljujući svojoj prodornosti u bit i supstanciji zapadnoevropske metafizike (u kojoj se leprša lapidarno iskazani »zamor«), a osobito u Hegelovu spekulativnu filozofiju, Adornova negativna dijalektika diagnosticira, odnosno demonstrira mnogobrojne nesporazume subjektivnog i objektivnog idealističkog mišljenja. Otkrivajući fundamentalnu aporiju obe vrste pomenutog mišljenja, pred samim negativnim dijalektičkim mišljenjem postavlja se dvostruka zadaća: prvo, snagom subjekta uspeva »dokinuti prvid konstitutivne subjektivnosti«, i, drugo, sredstvima dijalektike kao konzekventne svijesti o neidentičnome želi prelomiti »prinudu« identičnosti.

Kretanje dijalektike (kako je prikazano u »TRI STUDIJE O HEGELU«, »NEGATIVNOJ DIJALEKTICI« i »ESTETIČKOJ TEORIJI«) ne znači ništa drugo nego antipod »identičnosti i diferencije svakog predmeta od svojeg pojma«. Logika negativne dijalektike je, dakle, logika raspadanja »spravljenog i opredemećenog« oblika pojmova. Identičnost ovih pojmova sa subjektom predstavlja, po Adornovom mišljenju, pravu »neistinu«. Iz misaonog labirinta i njegove građevine, što ih ugrađuju tekstovi pomenutih spisa, lako je prepoznati što zapravo znači dijalektika. Ona znači da se »misli u protivriješnostima zbog jednog, s obzirom na stvar, doživljenog protivriješja i protiv njega« (Adorno). Naravno da ovakva dijalektika znači posve nešto drugo u odnosu na Hegelovu filozofiju identiteta. Tradicionalnu filozofiju, odnosno klasičnu i noviju ontologiju, nadilazi negativna dijalektika kao »najnaprednija svijest« o NEIDENTITETU, koja u principu apsolutne identičnosti prepoznaje odslikanu KONTRADIKTORNOST. Stoga Theodor W. Adorno još u studijama posvećenim Hegelovoj filozofiji i eksplicitnije u »NEGATIVNOJ DIJALEKTICI« razotkriva intenciju Hegelove filozofije. Ova je iskristalizirala svoj navištiti pokušaj da neidentičnost apsorbira filozofijom identiteta, odnosno da identičnost »čak odredi neidentičnošću«.

Hegel je nedostajala simpatija za neidentičnost koja bi bila tek onda kada bi »ozbiljeni um ostavio iza sebe partikularnost općega« (Adorno).

Zato Adorno strpljivim čitanjem (Kao i Marcuse) Hegelove »FENOMENOLOGIJE DUHA« i »LOGIKE«, u kojima Hegelov obračun s Kantom rada »jedan novi pojam bitka« (Marcuse), ulazi u voluminoznu arhitektoniku Hegelove ontologije, u kojoj je položaj tubitka »anticipiran pomoću idealističke teze o prvenstvu subjekta« (Adorno).

Adornovo elaboriranje građevine Hegelove spekulativne filozofije manifestira svoju plodnost na onim mjestima gdje se kritički rastvara Hegelovo iznistranje na »potrebi čišćenja subjekta na njemu, da postane zbiljski, konkretni subjektom, da kao svjetlovni subjekt stekne opće interese, da radi prema općim ciljevima, da zna za zakon i da se u njemu zadovoljava« (Hegel).

Prodiranje u misaone labirinte i odgonetanje enigme Hegelove filozofije u cjelini, Adornovom mišljenju omogućava ingenioznu i vizbilnu egzemplifikaciju nedosljednost Hegelove filozofije. Adorno je veoma jasnom eksplikacijom pokazao u čemu se sastoji esencijalna ambivalentnost Hegelove filozofije u cjelini, ali istodobno i njena nadmoćnost u odnosu na klasičnu i noviju ontologiju. Na bitne koordinate i temeljnost ukazao je i Marcuse, koji se suprotstavlja tradicionalnoj interpretaciji Hegelove filozofije. Ova interpretacija Hegela utemeljenje povijesnosti tražila je u njegovim predavanjima o filozofiji povijesti. Kontrarno tome, Herbert Marcuse za rasvjetljavanje ovog pitanja uzima »FENOMENOLOGIJU« i »LOGIKU«. I Adorno su svojim kritičkim pasažima o filozofiji identiteta detaljistički analizira ova dva Hegelova rada, posebno drugi.

Nedosljednost hegelijanske filozofije manifestirala se, prema Adornovom sudu, pored ostalog, u tome što je Hegel individualnu svijest denuncirao za »slučajnost i ograničenost«. Zato kritička probacija misaone kompozicije Hegelove nauke o dijalektici nedvosmisleno prepoznaje »nedostignuti« pokušaj da se pomoću filozofijskih pojmova pokaže »doraslost onome što je tim pojmovima heterogeno«. Adornovsko temeljito reflektiranje otvoreno upućuje na kritiku one filozofije koja je ophrljena »neumitno općim elementima«, odnosno one misli koja smjera slobodi. Ta filozofija, po riječima oštroumnog kritičara prima philosophiae, filozofije izvora i identiteta, vuče za sovom onu neslobodu u kojoj se proteže društvo, jer ono što antagonistički razdvaja društvo, »princip gospodovanja, onaj je isti princip koji kao duhovno proizvodi diferenciju između pojma i onog što mu je podređeno« (Adorno).

Čitanje Adornove misaone kompozicije lako će prepoznati da njegov sud o subjektivnom i objektivnom idealizmu, odnosno odnosu između filozofije i umjetnosti u idealističkom načinu mišljenja, nije bez esencijalnih kritičkih implikacija. One su izravno proistekle iz potrebe da se u najminimalnijem tragu »besmislene patnje u doživljenom svijetu« (Adorno) može razotkriti laž čitave filozofije identiteta.

U dubini ambilobilje filozofije identiteta prisutna je »mitologija kao misao« (Adorno). lako je Hegel ostao nenadmašiv uvidom da su kategorije biti »LOGIKE« (druge knjige) »proizvodni samorefleksije kategorija bitka, osim toga što objektivno važe«, temeljitim amplificiranjem »FENOMENOLOGIJE«, gdje je ekspozicirana »svijest u njenom napredovanju od prve neposredne suprotnosti između nje i predmeta sve do apsolutnog znanja« (Hegel) i »LOGIKE«, Theodor W. Adorno tačno konstatira da Hegelova dijalektika na »neuspjelim mjestima« ne znači ništa drugo do sofistiku. Hegelijanski manir, po Adornovom sudu, manifestira se u koincidiranju identičnog i pozitivnosti. Imajući stalno pred sobom fundamentalnu intenciju hegelijanske filozofije, Adorno je rastakajući njenu »masku« propitao je neposredne konzekvence uključivanja »neidentičnoga i objektivnoga i subjektivnoga«. Ovo uključivanje podignuto na rang apsolutnog duha »trebalo je dovesti do pomirenja« (Adorno).

»Kritička« metoda mišljenja, odnosno negativna dijalektika, oštro se sukobljava s apsolutnom afirmacijom duha, tj. mišljenja okcidentalnog svijeta. Svoje kritičko propitivanje philosophiae prima, filozofije izvora i identiteta, zasnivao je Adorno na dubokomislenom čitanju i razumjevanju zapadnoevropske misli. Po njegovom mišljenju, dijalektika izgovorena kao »opći princip« bi se, kao kod Hegela, reducirala na duh, gdje svojim prelazom u pozitivnost ona postaje neistinita. S tih pozicija kritičar panoramske kutije vascijele zapadnoevropske metafizike lako pronalazi glavni i najteži prigovor Hegelovoj filozofiji. Taj se očitava u tome što Hegelov apsolutni sustav, koji se temelji na »pereniranućem« otporu NEIDENTITETA, negira samog sebe. Identitet kod Hegela zadobija ONTOLOGIJSKU PREDNOST.

Na osnovu dosada prezentiranog neizostavno se postavlja pitanje: Koji je nalog adornovske kritičke analize Hegelove filozofije? Ima li potrebe aktivirati težu da je temeljni zadatak Hegelove »FENOMENOLOGIJE DUHA« da »svaki pojam treba čisto posmatrati tako dugo dok se snagom svojeg vlastitog smisla, dakle svoje identičnosti, ne pokrene, ne postane neidentičan sa samim sobom« (Adorno). Stoga nije slučajno što Adorno pored markantnih slabosti Hegelove »FENOMENOLOGIJE« priznaje i njenu epohalnu vrijednost. U ovom čovjek je reduciran na samosvijest, a historija alijenacije i ukidanje alijenacije prikazani su kao »historija proizvodnje apstraktnog mišljenja, logičkog spekulativnog mišljenja« (Marx). Ako slijedimo SUKUS ove Marxove konstatacije, onda možemo uputiti prigovor kritičaru, Theodoru W. Adornu. Taj se prigovor odnosi na to da je Adorno često puta sklon zaboraviti da je Hegel sasvim pravilno pogodio dijalektiku stvari (pojava, svijeta, prirode) u dijalektički pojmova, u smjeni, u uzajamnoj zavisnosti svih pojmova, u identitetu njihovih suprotnosti, u prelazima jednog pojma u drugi« (Lenjin). Međutim, ima mjesta koja revidiraju ili donekle ublažavaju taj zaborav. Ona svjedoče o tome da pojam »dospijeva do same granice svijesti o negativnoj biti dijalektičke logike koju izvodi, i to vema rano, u *Uvodu za Fenomenologiju*«.

Ne griješe ona mišljenja u svojim konstatacijama da Theodor W. Adorno vrlo rijetko želi problematizirati primalitetne aspekte Hegelove ontologije. Kritičko razlaganje Hegelove ontologije pokreće se samo na nekoliko mjesta »NEGATIVNE DIJALEKTIKE«, i to tamo gdje se eksplicira pitanje NASTAJANJA, odnosno spis o DIFERENCIJI. Marcuse je svojom studijom »HEGELOVA ONTOLOGIJA I TEORIJA POVJESNOSTI« kompenzirao ovaj nedostatak pripadnika frankfurtske škole. Svoju tezu da Hegelova ontologija predstavlja temelj i osnovu teorije povijesnosti koju je izgradio Dilthey,⁶ Herbert Marcuse argumentira detaljističkom analizom »FENOMENOLOGIJE DUHA« i »LOGIKE« (koja, po Marxu, predstavlja »novac duha, spekulativnu misaonu vrijednost čovjeka i prirode, apstraktno mišljenje«). Po Marcuseov-

